Qabul qilindi: 23-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 29-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 05-oktabr 2026-yil

UO‘K: 94(575.1):339.9:81'27"15/17"

XVI–XVIII ASRLAR BIRINCHI YARMIDA BUXORO XONLIGINING ICHKI VA TASHQI SAVDO ALOQALARIDA TILNING O‘RNI

Mardonov Ro‘zimbek Yangimurot o‘g‘li[1]

[1]Buxoro davlat universiteti magistranti

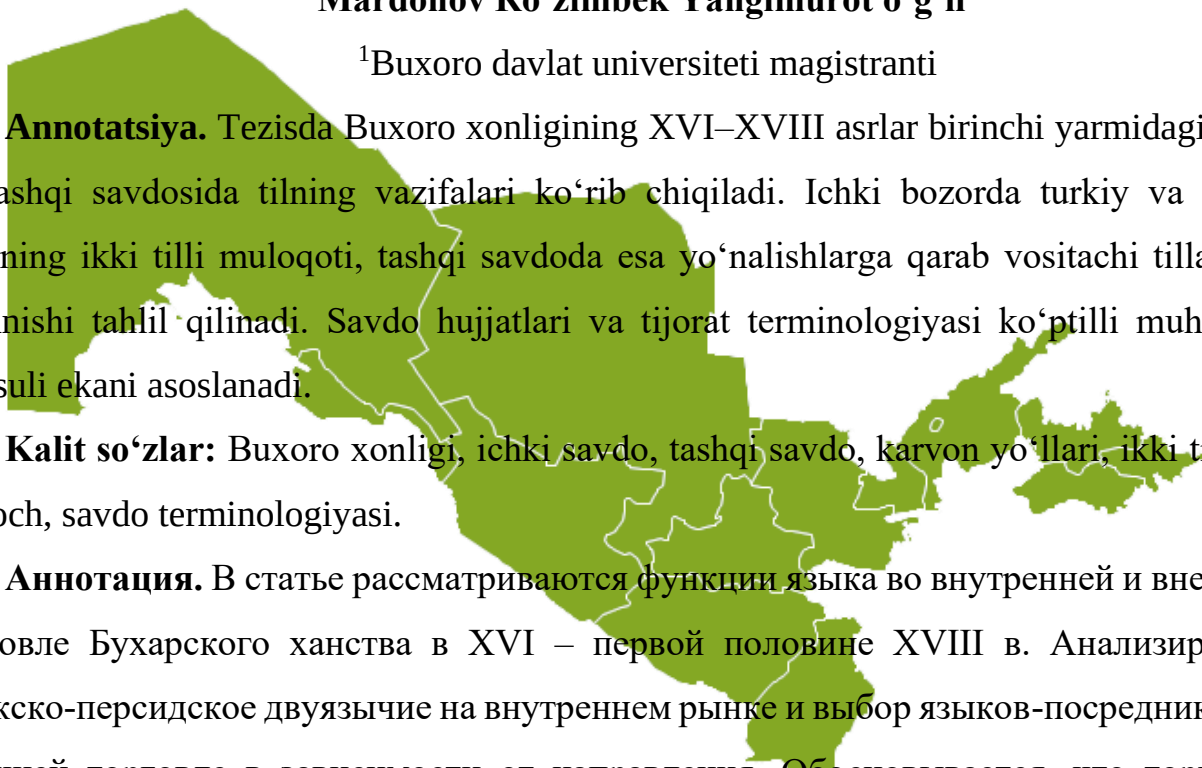

Annotatsiya. Tezisda Buxoro xonligining XVI–XVIII asrlar birinchi yarmidagi ichki va tashqi savdosida tilning vazifalari ko‘rib chiqiladi. Ichki bozorda turkiy va forsiy tillarning ikki tilli muloqoti, tashqi savdoda esa yo‘nalishlarga qarab vositachi tillarning tanlanishi tahlil qilinadi. Savdo hujjatlari va tijorat terminologiyasi ko‘ptilli muhitning mahsuli ekani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Buxoro xonligi, ichki savdo, tashqi savdo, karvon yo‘llari, ikki tillilik, tilmoch, savdo terminologiyasi.

Аннотация. В статье рассматриваются функции языка во внутренней и внешней торговле Бухарского ханства в XVI – первой половине XVIII в. Анализируется тюркско-персидское двуязычие на внутреннем рынке и выбор языков-посредников во внешней торговле в зависимости от направления. Обосновывается, что торговые документы и коммерческая терминология были продуктом многоязычной среды.

Ключевые слова: Бухарское ханство, внутренняя торговля, внешняя торговля, караванные пути, двуязычие, толмач, торговая терминология.

Abstract. The article considers the functions of language in the internal and external trade of the Bukhara Khanate from the sixteenth to the first half of the eighteenth century. It analyses Turkic-Persian bilingualism in the domestic market and the choice of intermediary languages in foreign trade depending on direction. Commercial documents and trade terminology are shown to be products of a multilingual environment.

Keywords: Bukhara Khanate, domestic trade, foreign trade, caravan routes,

bilingualism, interpreter, trade terminology.

Shayboniylar (1500–1601) va Ashtarxoniylar (1601–1747) davrida Buxoro xonligi Markaziy Osiyoning eng yirik savdo markazlaridan biri bo‘lib qoldi. Buxoro, Samarqand, Qarshi va Balx bozorlari mintaqa ichidagi ayirboshlashni ta’minlagan bo‘lsa, karvon yo‘llari xonlikni Rossiya, Eron, Hindiston va Sharqiy Turkiston bilan bog‘lagan [3; 6]. Savdoning bunday ko‘lami turli tillarda so‘zlashuvchi xaridor va sotuvchilarning muntazam muloqotini taqozo etgan.

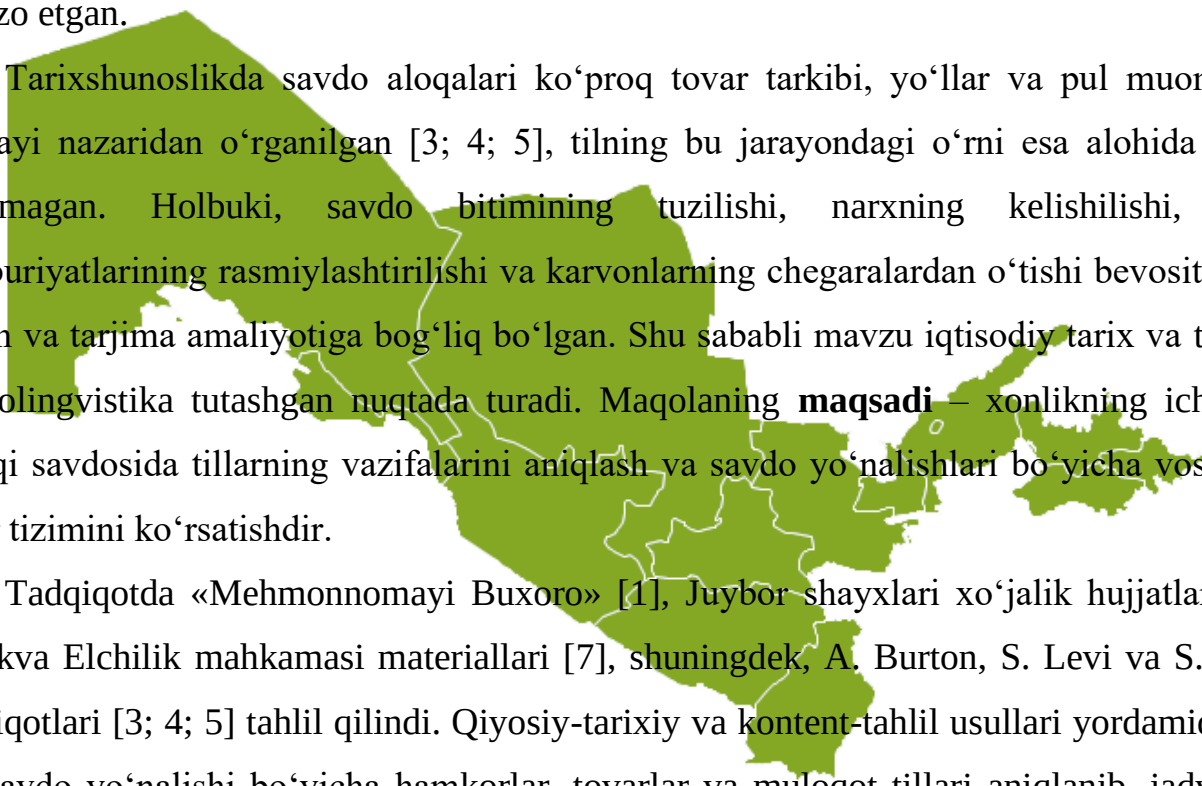

Tarixshunoslikda savdo aloqalari ko‘proq tovar tarkibi, yo‘llar va pul muomalasi nuqtayi nazaridan o‘rganilgan [3; 4; 5], tilning bu jarayondagi o‘rni esa alohida tahlil qilinmagan. Holbuki, savdo bitimining tuzilishi, narxning kelishilishi, qarz majburiyatlarining rasmiylashtirilishi va karvonlarning chegaralardan o‘tishi bevosita tilni bilish va tarjima amaliyotiga bog‘liq bo‘lgan. Shu sababli mavzu iqtisodiy tarix va tarixiy sotsiolingvistika tutashgan nuqtada turadi. Maqolaning **maqsadi** – xonlikning ichki va tashqi savdosida tillarning vazifalarini aniqlash va savdo yo‘nalishlari bo‘yicha vositachi tillar tizimini ko‘rsatishdir.

Tadqiqotda «Mehmonnomayi Buxoro» [1], Juybor shayxlari xo‘jalik hujjatlari [2], Moskva Elchilik mahkamasi materiallari [7], shuningdek, A. Burton, S. Levi va S. Deyl tadqiqotlari [3; 4; 5] tahlil qilindi. Qiyosiy-tarixiy va kontent-tahlil usullari yordamida har bir savdo yo‘nalishi bo‘yicha hamkorlar, tovarlar va muloqot tillari aniqlanib, jadval va sxema shaklida umumlashtirildi.

Ichki savdoda til. Xonlik ichki bozorida ikki tillilik asosiy holat bo‘lgan. Shahar hunarmandlari va savdogarlarining katta qismi forsiy (tojik) tilda, dehqon va chorvador aholi esa ko‘proq turkiy tilda so‘zlashgan. Bozorlarda bu ikki guruh doimiy uchrashgani sababli savdogarlar odatda ikkala tilni ham bilgan. Abdullaxon II davrida qurilgan toqlar (Toqi Zargaron, Toqi Sarrofon, Toqi Telpakfurushon) va timlar bunday muloqotning asosiy makoni bo‘lgan [6]. Ichki savdo hujjatlari – oldi-sotdi, qarz va ijara shartnomalari – forsiy tilda, arabcha huquqiy formulalar bilan tuzilgan [2].

Tashqi savdoda til. Tashqi savdoda vositachi tilning tanlanishi yo‘nalishga bog‘liq

bo‘lgan. Janubiy yo‘nalishlarda – Eron, Balx va Hindiston bilan savdoda – fors tili umumiy tijorat tili vazifasini bajargan. Hindistondan kelgan multoniy savdogarlar Buxoroda karvonsaroylarda yashab, kredit va sudxo‘rlik faoliyatini forsiy hujjatlar orqali yuritgan [4; 5]. Shimoliy yo‘nalishda esa turkiy til ustunlik qilgan: Dashti Qipchoq, Volgabo‘yi va Sibir bilan savdo tatar va boshqa turkiy tilli vositachilar orqali olib borilgan [8]. Savdo yo‘nalishlari va ulardagi vositachi tillar 1-rasmda ko‘rsatilgan.

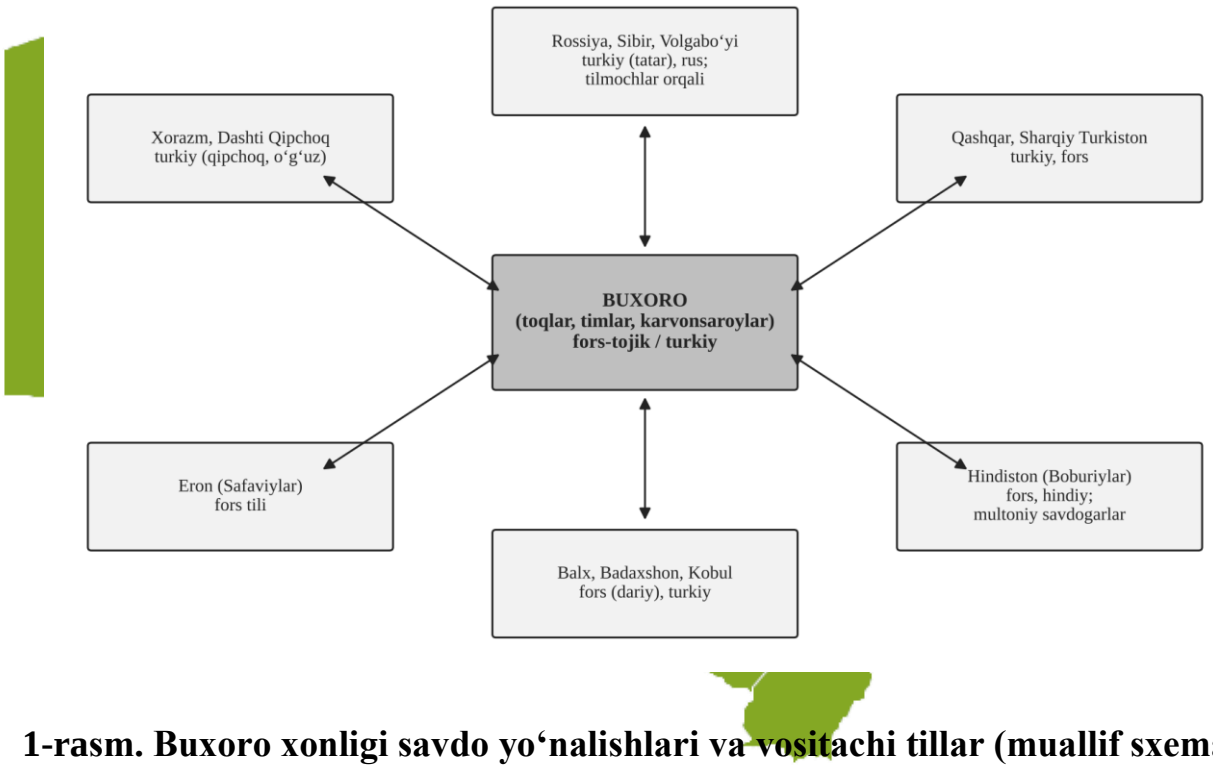

1-rasm. Buxoro xonligi savdo yo‘nalishlari va vositachi tillar (muallif sxemasi)

Tovar ayirboshlash tarkibi ham tilda o‘z izini qoldirgan. 1-jadvalda asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha tovarlar va muloqot tillari umumlashtirilgan.

1-jadval

Buxoro xonligi tashqi savdosining asosiy yo‘nalishlari, tovarlari va muloqot

tillari

Yo‘nalish	Olib chiqilgan tovarlar	Olib kelingan tovarlar	Muloqot tili
Rossiya va Sibir	Ip va ipak gazlamalar, bo‘yoqlar, quruq mevalar	Mo‘yna, teri, metall buyumlar	Turkiy (tatar), rus; tilmoch
Hindiston	Otlar, quruq mevalar	Gazlamalar, indigo, ziravorlar, shakar	Fors; hindiy (jamoa ichida)
Eron	Gazlamalar, qorako‘l	Ipak, gazlamalar, qurol-yarog‘	Fors
Dashti Qipchoq	Gazlamalar, don, hunarmandchilik buyumlari	Chorva mollari, jun, teri	Turkiy
Sharqiy Turkiston	Gazlamalar, metall buyumlar	Xitoy mollari, ravoch	Turkiy, fors

Izoh: jadval [3–8] materiallari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Karvon savdosidagi vositachilar. Uzoq masofali savdoda karvonboshilar, dallollar va sarroflar til vositachisi vazifasini ham bajargan. Dallol sotuvchi va xaridor o‘rtasida narxni kelishib, bitimni og‘zaki rasmiylashtirgan; sarroflar esa turli davlatlar tangalarini almashtirib, hisob-kitobni yuritgan. Ular bir necha tilni bilgani uchun bozorda alohida nufuzga ega bo‘lgan. Karvonsaroylar esa turli tillarda so‘zlashuvchi savdogarlarning uchrashuv joyi bo‘lib, bu yerda axborot, narxlar va yo‘l sharoiti haqidagi ma’lumotlar almashilgan [3; 6].

Juybor shayxlari kabi yirik xonadonlar o‘z karvonlarini Rossiya va boshqa mamlakatlarga yuborgan, ularning savdo ishlari forsiy tildagi hisob daftarlari va ishonchnomalar orqali boshqarilgan [2]. Rossiya bilan savdoda esa buxorolik savdogarlar

Moskva, Qozon, Astraxan va Sibir shaharlarida tatar tilmochlari xizmatidan foydalangan. Sibirda XVII asrda shakllangan «buxoriylar» jamoalari keyinchalik o‘zlari ham turkiy va rus tillarini egallab, ikki dunyo o‘rtasidagi vositachiga aylangan [8].

Savdo terminologiyasi. Ko‘ptilli muhit savdo atamalarida aniq namoyon bo‘lgan. *Bozor*, *mol*, *karvon* forsiy qatlamga, *dallol*, *sarrof*, *ijora*, *qarz* arabcha qatlamga, *tamg‘a*, *boj*, *tanga* esa turkiy-mo‘g‘ul qatlamga mansub. Ularning ko‘pchiligi qo‘shni tillarga, jumladan, rus tiliga ham o‘tgan, bu esa savdo aloqalarining tilga ta’siridan dalolat beradi.

Natijalar Buxoro savdosida til tanlovi pragmatik xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi: savdogar hamkorining tilini yoki ikki tomon uchun umumiy bo‘lgan vositachi tilni tanlagan. Bu S. Levi Hind diasporasi misolida ko‘rsatgan tarmoqli savdo modeliga mos keladi [4]. Shu bilan birga, Rossiya yo‘nalishida tilmochlarga bog‘liqlik savdo xarajatlarini oshirgan va vositachilarning ta’sirini kuchaytirgan. Manbalarning asosan yozma va rasmiy xarakterda ekani tadqiqotning cheklovi hisoblanadi.

Ichki va tashqi savdodagi til vaziyatlarini taqqoslash muhim farqni ko‘rsatadi. Ichki bozorda ko‘ptillilik tabiiy va kundalik holat bo‘lgan, chunki ikki asosiy til aholining o‘zida mavjud edi. Tashqi savdoda esa til bilish maxsus malaka hisoblangan va tilmoch, dallol, karvonboshi kabi kasbiy guruhlar orqali ta’minlangan. Bu farq davlatning savdo siyosatida ham aks etgan: xonlar tashqi savdogarlarga homiylik qilib, ularning faoliyatini yorliqlar orqali rasmiylashtirgan [3].

Xulosa. Buxoro xonligining ichki savdosi turkiy-forsiy ikki tillilikka tayangan, savdo hujjatlari esa forsiy tilda arabcha huquqiy formulalar bilan tuzilgan. Tashqi savdoda janubiy yo‘nalishlarda fors tili, shimoliy yo‘nalishlarda turkiy til vositachi vazifasini bajargan. Savdo terminologiyasi fors, arab va turkiy qatlamlarning qorishuvi natijasida shakllangan. Demak, til xonlik savdosining muhim infratuzilmaviy omili bo‘lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Пер. Р.П. Джалиловой. – М.: Наука, 1976.

2. Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов: К истории феодального

землевладения в Средней Азии в XVI – XVII вв. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954.

3. Burton A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550–1702. – Richmond: Curzon Press, 1997.

4. Levi S.C. The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550–1900. – Leiden: Brill, 2002.

5. Dale S.F. Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600–1750. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

6. Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке. – Ташкент: Фан, 1976.

7. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. I: Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI–XVII вв. – Л.: Изд-во АН СССР, 1932.

8. Зияев Х.З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI–XIX вв. – Ташкент: Фан, 1983.

9. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.

